

Наприклад, зміна форми слова писати – написати пов’язана із зміною характеру дії (недоконаний і доконаний вид дієслова). Слова та їх складові частини мають форму і зміст: з формального боку вони характеризуються структурно-граматичними ознаками, а з боку змісту – логіко-семантичними. Тому в нашому дослідженні категорії морфології та синтаксису розглядаються у аспекті дотримання єдності структури, семантики і функціонування їх у мовленні.

Робота над поняттям, що є структурним елементом морфологічного рівня мовної системи може виявитися дієвим чинником поглиблення знань і мовного розвитку школярів тільки в тому випадку, коли вона органічно поєднуватиметься з матеріалом інших розділів, тобто здійснюватиметься з урахуванням дидактичних принципів наступності і перспективності для розв’язання конкретних завдань, засвоєння змістового компонента.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанський Ю. Оптимизация процесса обучения. Общедагогический аспект.-М.,- 1977.
2. Плиско К.М. Принципи, методи і форми навчання української мови. - Х., 1995.
3. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К., 2007. – 144с.
4. Пометун О.І. та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. - К, 2004.
5. Інтерактивне навчання на уроках української мови та літератури\ Упоряд. К.Ю. Голобородько, Н.П. Ткаченко. – Х.: Вид. Група «Основа», 2007 – 176 с. (Б-ка журн. «Вивчаємо українську мову та літературу»; Вип. 4 (41)).
6. Резіна О. І. Психолого-дидактичні особливості формування інтонаційно-пошукових вмінь // Рідна школа – 2004. - №1.- С.9 – 1.

Наталія РУСАЧЕНКО

УДК 81'342.622

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОКАЛІЧНИХ АЛЬТЕРНАЦІЙ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII СТ.

Схарактеризовано вокалічні альтернації у староукраїнській мові др. пол. XVI – XVIII ст. Встановлено історичні причини та умови виникнення чергувань, досліджено їх регулярність і функціональне навантаження, виявлено специфіку у процесах словозміни та словотвору.

Ключові слова: морфологія, діахронія, вокалізм, альтернація, словозміна, словотвір, староукраїнська мова другої половини XVI – XVIII ст.

Проанализированы вокалические альтернации в староукраинском языке вт. пол. XVI – XVIII вв. Установлены причины и условия возникновения чередований, особенности функционирования, выявлена специфика в процессах словоизменения и словообразования.

Ключевые слова: морфология, диахрония, вокализм, альтернация, словоизменение, словообразование, староукраинский язык вт. пол. XVI – XVIII вв.

The vowel alternation in the Old Ukrainian language in the second half of the XVI – XVIII century is characterized. It is established the historical reasons and conditions of alternation, their functional significance and regularity is investigated, the specificity of processes in word-formation and accidence is detected.

Key words: morphonology, diachrony, vocalism, alternation, accidence, word-formation, Old Ukrainian language in the second half of the XVI–XVIII century.

Вокалічні альтернації⁴ є об’єктом вивчення морфології – науки, що посідає своєрідне проміжне місце між морфологією та фонологією, має спеціальну галузь дослідження – фонемне варіювання морфем, і вивчає певною мірою визначені об’єкти – чергування, нарощення, усічення та накладання, що супроводжують процеси словозміни і словотвору.

Морфологія української мови є перспективною галуззю дослідження, оскільки в ній не до кінця з’ясовано як суто теоретичні питання, так і практичні аспекти морфологічного опису.

---

⁴ Термін альтернація (чергування) був запроваджений В.Радловим на позначення таких змін однієї фонемі на іншу, які, не порушуючи тотожності морфемі, виступають одним із формо- та словотворчих засобів у мові.

Актуальним завданням на сьогодні є вивчення історичної морфології української мови, адже саме діахронічний аспект дає змогу розкрити причини виникнення й розвитку тих чи тих фонемних видозмін та історично їх обґрунтувати, простежити етапи формування морфологічної системи. Важливо визначити роль морфологічних засобів в організації словозмінних і словотворчих парадигм, виявити спільне і відмінне між різними періодами розвитку морфологічної структури.

Для вивчення морфологічних модифікацій в історії української мови основоположне значення мають ідеї Ю. Шевельова, О. Мельничука, С. Бевзенка, С. Самійленка, М. Жовтобрюха, П. Тимошенка, В. Русанівського, І. Матвіяса, А. Грищенка та ін.

Мета дослідження – схарактеризувати вокалічні альтернативи у староукраїнській мові другої половини XVI – XVIII ст., коли формувалася українська літературна мова, відбувався поступовий перехід до національних літературних норм. Важливо встановити історичні причини та умови виникнення чергувань і лінійних модифікацій основ, дослідити їх регулярність і функціональне навантаження, виявити специфіку у процесах словозміни та словотвору. Для аналізу дібрано тексти різних стилів, у яких найповніше відбилосся тогочасне живе народне мовлення.

Серед чергувань голосних найдавніші виникли і сформувалися на індоєвропейському ґрунті в умовах, які до сьогодні ще не до кінця з'ясовані. Припускають, що першопричиною їх появи стали зміщення наголосу та редукція ненаголошених голосних, які призводили до видозміни коренів (А.Шлейхер, Ф.Бопп, Я.Грім).

Найдавніші чергування в порівняльно-історичній граматиці називають аблаутом (термін Я.Грімма). Аблаут був об'єктом пильної уваги майже всіх найвідоміших мовознавців XIX – XX ст. (Я.Грімма, Ф.Боппа, К.Бругмана, Ф. де Сосюра, А.Мейє, Ф.Ф.Фортунатова, І.О.Бодуена-де-Куртене, М.В.Крушевського). Саме дослідження причин виникнення найдавніших чергувань, їх взаємодії та ролі в мові стали підготовчим ґрунтом для розвитку морфології як науки.

Аблаут дійшов до нашого часу у зміненому вигляді. Ці зміни виникли як наслідок фонетичної еволюції, втрати окремих ланок аблаута, розвитку нових граматичних категорій. Слов'янський аблаут став традиційним ще у праслов'янську епоху; він виявляється у процесі зіставлення морфем, які вже втратили синхронну тотожність. Щоправда, у пізні періоди історії праслов'янської мови аблаут функціонував як засіб протиставлення у деяких граматичних категоріях [1, 25-28].

У системі морфологічних чергувань індоєвропейської прамови значну роль відігравали довгі голосні, що протиставлялися коротким. Отже, для раннього періоду характернішими були кількісні, а не якісні чергування. Добре розвинена система чергувань голосних, успадкована праслов'янською мовою від індоєвропейської, з часом була значною мірою розхитана низкою послідовних фонетичних змін. Вона втратила свою фонетичну вмотивованість і в більшості випадків трималася на самій лишє традиції, сполучаючись із певними морфологічними категоріями [8, 74]. У цілому індоєвропейські чергування голосних перебувають у мовній системі на шляху зникнення. Проте їх було використано для творення однієї з найістотніших морфологічних категорій у мові – похідних дієслів недоконаного виду, а як залишки вони зберігаються і в інших категоріях [6, 159].

До індоєвропейських за походженням в українській мові відносять чергування:

<е ~ о>, яке виникло в результаті перенесення наголосу й давало можливість розмежовувати дієслова зі значенням разової нетривалої дії (альтернант **е**) і тривалої, повторюваної (альтернант **о** в ненаголошеній позиції). Напр.: *брести* – *бродити*, *нести* – *носити*, *везти* – *возити*;

<о ~ а>, що є наслідком колишнього чергування коротких голосних із довгими (ǫ ~ ǭ, ǃ ~ ǃ̄), коли після злиття у праслов'янській мові коротких **ǫ**, **ǃ** виник голосний **о**, а після злиття довгих **ǭ**, **ǃ̄** – голосний **а**. Напр.: *гонити* — *ганяти*, *котити* — *качати*, *кроїти* — *кряти*, *ломити* — *ламати*;

<е ~ і>, що відбиває колишнє чергування <ǣ ~ ē>, у праслов'янській мові **ǣ** перейшло в **е**, а **ē** – в **ї**. Напр.: *вигрѣти* — *вигрїбати*, *викоренити* — *викорїнювати*, *випекти* — *випїкати*, *замести* — *замїтати*;

<і ~ а>, де **і** походить з **ї** < ē. Напр.: *лізти* – *лазити*, *сїдати* – *садити*;

<і ~ и>, де **і** походить від **ї** < ē, а **и** – з **ї**. Напр.: *ліпити* – *липнути*, *сито* – *сіяти*;

<а ~ у> з колишнього <ǣ ~ о>. Напр.: *трусити* – *трясти*.

Староукраїнські пам'ятки із найдавніших вокалічних чергувань фіксують чергування голосних **о**, **е** з нулем звука. Треба, проте, розрізнити чергування, які сформувалися на основі фонетичних процесів індоєвропейської прамови, і ті, що виникли після втрати надкоротких. Чергування, що виникли з надкоротких звуків, знаходимо, як правило, в іменних основах, давніші чергування характеризують дієслово та адвербативи. Зокрема, в «іменах чергування голосних з **ǫ** не пов'язане з якоюсь смисловою функцією, а служить лише для мелодійності мови, усуваючи накопичення приголосних на морфемному шві та в кінці слова». На противагу цьому «чергування голосних з **ǫ** в дієслівних коренях завжди підтримує якесь граматичне протиставлення» [7, 37].

Найдавніші чергування супроводжують творення дієслівних форм. Морфологічна функція

альтернацій цього типу, переважно в дієсловах V кл., полягає в тому, що голосний, який виникає під час творення форм, служить одним із показників основи теп. часу недок. виду. Другим показником основи є усичення **а**, яке характеризує основу інфінітива: *зоветься* (АД, 84), *зоветь* (КЗ, 39). Голосні **о**, **е** зберігаються в усіх формах дієслів, які утворюються від основи теп. часу: 1) у дієприслівниках та дієприкметниках недок. виду: *бероучи* (АО, 45), *зовущій* (ВМ, 121 зв.); 2) в особових формах майб. простого часу дієслів док. виду: *возмешь* (АО, 42), *забереть* (50), *назоветь* (КЗ, 197), *зберешь* (АД, 79), *умре(м)* (АД, 68); 3) у формах наказ. способу: *возми* (ВН, 123), *вибери* (АД, 106), *призови* (ВХ, 122), *зов'їте* (ВХ, 94 зв.), *утри* (АД, 80). Варто зазначити, що в сучасній мові в парадигмі дієслова *звати* чергування <ø ~ о> не відбувається.

Чергування <и ~ ø> представлене у формах 3 ос. одн. майб. часу: *пошле(т)* (МБ, 362), *почне* (АД, 78). Активнішою альтернація виявляється у процесі творення видових пар дієслів: *назвати* (АО, 56) – *називати* (АО, 13), *дождатися* – *дожидатися* (ДН, 164-165), *посилал* – *послал* (158), *брали* – *понабирали* (ЛР, 88-84).

Чергування <о ~ ø> є характерним для парадигм мин. часу дієслів *йти* і *знайти*. Форма з альтернантом **о** протиставляє форму чол. роду одн. решті. Маємо: *пришоль* (Розм., 5), *зійшоль* (ЛР, 89) – *прійшло* (КЗ, 194), *війшла* (АД, 82), *дойшли* (ДН, 173), *пошльи* (ЛР, 83) та ін.

Значно рідше тексти памяток фіксують чергування голосних повного творення. Зокрема, альтернація <о ~ е> трапляється в парадигмі дієслова *молоти*. Так, [е] маємо у формах майб. часу – *помелешь*, *перемеле(т)ся* (АД, 94); теп. часу – *мелется* (ДН, 160); у наказ. способі – *змели* (АД, 98); в активному дієприслівнику *мелючи* (ДН, 160).

Низка чергувань голосних виникла значно пізніше, вже на ґрунті окремих слов'янських мов, і надала їм своєрідності. Це передусім чергування <о ~ ø>, <е ~ ø> та їхні варіанти <ø ~ о>, <ø ~ е>. Історичними причинами появи чергування голосних із нулем звука є занепад редукованих [ъ] та [ь] у слабкій позиції та вокалізація їх у голосні повного творення [о], [е] у сильній. Після вокалізації почали набувати розрізнення голосні [о] та [е] давні, первинні (тобто успадковані від спільнослов'янського періоду), або, як їх ще називали, етимологічні, і нові, вторинні, інакше секундарні [о], [е], що розвинулися із [ъ], [ь]. Через низку причин фонетична основа цього явища стерлася, наявність або відсутність голосного стала визначатися словотвірними, словозмінними чи лексичними умовами. Так на основі фонетичного процесу сформувалося типове морфологічне чергування. Щоправда, деякі дослідники трактують названий тип як усичення, оскільки не визначають нульових фонем у нескладових мовах [5, 55].

У деяких випадках виникнення цього виду альтернацій пояснюється розвитком нових [о] та [е] між приголосними перед сонорними [р], [л], [м], [н], якщо після них занепає [ъ] чи [ь] (вогнь, вітер, земель та ін.).

Цей вид чергування найпродуктивнішим є в іменній словозміні. Альтернації зумовлені фонетико-морфологічною позицією, оскільки вибір повного або нульового ступеня залежить від формальної структури флексії і характеризує парадигми окремих слів. Зазвичай альтернант, реалізований голосним, з'являється в субстантивній основі за умови приєднання нульової флексії, тоді як морфологічний нуль звука фіксується в основі за наявності вокалічної флексії [2, 6]. Чергування звичайно охоплює всю парадигму і залежить від того, які звуки опиняються поряд. Якщо перед останнім приголосним основи стоїть шиплячий або м'який приголосний (палаталізація яких у частині випадків позначена на письмі літерою **ь**), то має місце чергування з [е]. Звук [о], як правило, з'являється там, де перед останнім приголосним основи стоїть твердий приголосний [3, ч. 1, 203].

Чергування <о ~ ø> представлене в іменниках II відміни, які звичайно мають у своїй структурі суфікс **-ок-** та нульову флексію, і характеризує найчастіше утворення форм:

а) наз. відмінка множ. при приєднанні флексій **-и** (**-ы**), **-ѣ**: *пожитки* (ВГ, 38), *позвы* (37), *потомки* (33), *заголо(в)кы* (АО, 55), *будинки* (Розм., 48), *подарки* (ВХ, 546), *свѣтки* (ЛР, 82), *будинки* (КЗ, 187), *набитки* (43), *потомки* (190), *тлумки* (188), *верики* (89), *платки* (87), *спадки* (80), *ногтѣ* (НЛ, 88);

б) род. відмінка одн. при приєднанні флексій **-а** (**-я**), **-у** та род. відмінка множ. при приєднанні флексій **-овь** (**-ув**), **-ей**:: *огня* (Розм., 8), *ма(р)ша(л)ка* (ВГ, 39), *обовязку* (37), *з рынку* (Розм., 6а), *ярмарку* (71), *гатунку* (28), *рахѣнкѣ* (ВХ, 541), *замка* (ЛР, 88), *для розсудѣку* (78), *жолу(д)ка* (АД, 111), *трунку* (77), *цукру* (80), *ратунку* (КЗ, 44); *пото(м)ку(в)* (АО, 47), *локтей* (Розм., 50а); *сведкувь* (ЛР, 85); *будинковъ* (КЗ, 187), *фрасунков* (44), *белковъ* (АД, 86), *дзвонковъ* (79), *жолтковъ* (79), *лишковъ* (76), *шма(т)ковъ* (109 зв.);

в) оруд. відмінка одн. при приєднанні флексії **-омь** (**-емь**): *початком* (ЛР, 82), *за лескомъ* (АЧ, 130); *белком* (АД, 89), *жолткомъ* (81), *медкомъ* (81), *цукромъ* (81), *посломъ* (НЛ, 90 зв.);

г) місц. відмінка одн. при приєднанні флексій **-у**, **-ѣ**, зрідка – **-е**: *до замку* (ВГ, 39), *на ярма(р)ку* (АО, 47), *в остатку* (ЛР, 87), *на ярмарку* (77), *при порахѣнкѣ* (АЧ, 131), *в горщицку* (АД, 89),

на огне (77), к остатку (78), на ринку (81).

Одиничним прикладом засвідчене чергування <о ~ ø> в іменнику III відміни у формах непрямих відмінків одн.– *любве* (Вел., 266 зв.), *в(ъ)люб(ъ)ви* (Гр., 159 зв.).

Чергування <е ~ ø> також характеризує більшою мірою парадигми іменників чол. роду II відміни, які, у більшості випадків, мають суфікс **-ець-** та нульову флексію. У текстах пам'яток це чергування найчастіше фіксується у словоформах:

а) род. відмінка одн. із флексіями **-а (-я)**, **-у (-ю)** та род. відмінка множ. з флексіями **-овъ (-юв)**, **-ей (-ий)**: *державца* (ВГ, 29), *отца* (30), *Павла* (39), *посланца* (Розм., 64а), *штибра* (30), *перцоу* (АО, 45), *ов(ъ)са* (АЧ, 150), *Богословъца* (ЛР, 79), *злочинца* (89), *кравъца* (83), *хлопъца* (77), *купъца* (81), *млоденца* (81), *скребца* (82), *конца* (КЗ, 185); *дней* (Розм., 9а); *дний*, *старцовъ* (КЗ, 189), *вѣтровъ* (АД, 81), *концовъ* (83), *лежнюв* (КЗ, 188);

б) оруд. відмінка одн. із флексіями **-омъ**, **-емъ та** оруд. відмінка множ. із флексією **-ами (-ями)**: *ѡмысломъ* (Розм., 3а), *отцемъ* (ВГ, 31), *учнем*, *козьлом* (ЛР, 76), *коломиїцем* (87), *мешканцем* (83), *сестренцем* (81), *з(ъ) оцтомъ* (АД, 104); *палцами* (АД, 98 зв.), *кораблѣми* (106), *днями* (96);

в) місц. відмінка одн. із флексіями **-у (-е)**, **-ѣ (-и)** та місц. відмінка множ. із флексією **-ахъ (-яхъ)**: *в Линецѣ* (ВГ, 32), *по заводѣу* (ЛР, 76), *по отѣу* (89), *в огню* (78), *в(ъ) оцѣ* (АД, 104 зв.), *в(ъ) тростѣ(н)цѣ* (АК, 177 зв.); *на св[я]токрадѣях* (ДН, 160), *при купѣцѣх* (АК, 276), *на мл[а]д[е]нцѣхъ* (КЗ, 40);

г) наз. відмінка множ. із флексією **-и (-ы, -ѣ)**: *поборѣцы* (ВГ, 39), *замыслѣ* (ВХ, 544), *злочинѣци* (ЛР, 88), *купѣци* (78), *ловѣци* (АЧ, 120), *слепнѣ* (191), *шершнѣ* (191), *вѣтры* (Сп.2, 91);

д) клич. відмінок одн. фіксує чергування у словах *о(т)че*, *лежню*, *вѣтре*, *хлопче* (Розм., 8а).

Тексти ділового стилю засвідчують, що альтернація <е ~ ø> поступово зникає з парадигми іменника *Павло*. У текстах XVI ст. маємо початкову форму *Павел* (ВГ, 38) і форми непрямих відмінків – *Павла* (ВГ, 34), *Павлу* (39). Текст XVIII ст. чергування вже не фіксує, бо в наз. відмінку одн. маємо *Павѣло* (ДН, 176), а в непрямому відповідно – *Павла* (146).

Звертають на себе увагу випадки, де [е] випадає в суфіксах, проте з'являється в корені слова: *жнець* (АЧ, 23 зв.) – *женѣца* (24), *шевецъ* (ВН, 153) – *Шевѣца* (147), *шевецѣм* (76). Дослідники вважають, що з погляду морфології ці зміни форм слова краще визначати як комплексне чергування [5, 66; 8, 328], яке характеризує парадигми односкладових іменників, похідних від колишніх трискладових із ерами поспіль, і з-поміж цих ерів один, зазвичай, був наприкінці слова або основи. Парадигми вказаних іменників характеризує також альтернація приголосних <ц ~ ц'>.

Чергування <е ~ ø> засвідчене у формах непрямих відмінків займенника *я*. Зокрема, в оруд. відмінку одн. маємо *мною* (ВН, 149; ЛР, 76, та ін.). Таке чергування фіксується і в старих формах дав. відмінка одн. Словоформа *минѣ* засвідчена у всіх проаналізованих пам'ятках (ВГ, 32; ДН, 174; ЛР, 88; КЗ, 194), хоча вже з XV – XVII ст. трапляється новотвір – двоскладова форма *мені* (з наближенням наголошеного **е** до **и**). Форму *минѣ* маємо тільки в тексті ДН (147) у контексті, що виразно вказує на її живомовне походження.

Назване чергування одиничним прикладом засвідчене і в числівниковій парадигмі. Форму з нулем звука маємо в род. відмінку *одного* (ДН, 159), тоді як у початковій формі фіксується *едень* (148). У досліджуваній період ця форма характеризувала літературне мовлення в цілому, хоча в живому мовленні нової доби є ознакою переважно південно-західних говорів.

Чергування <о ~ ø>, <е ~ ø> представлене у словотворі, однак не завжди належить до продуктивних і в аналізованих текстах трапляється у процесі творення окремих слів. Зокрема фонемні видозміни морфем маємо у відіменних утвореннях із суфіксами **-ар-** – *шинкариѣ* (ЛР, 79); **-(е)ств-** – *отчѣства* (КЗ, 199), *во старчѣствѣ* (199); у віддієслівних із **-ен-** – по *доконченю* (МБ, 364). Аналізовані чергування трапляються при творенні дієслів і обмежуються окремими відіменниковими формами *оумрѣти*, *скончило* (ВГ, 32), *докончити* (КЗ, 186), *звѣѣнчавшися* (41), *звѣѣнчатѣ* (42), *вишинковали* (ДН, 161), *при(с)нилось* (Сп. 2, 92).

Дещо активізується названий вид чергувань під час творення прикметників від іменників за допомогою суфіксів: а) **-ев-**: *яловѣца* (АД, 80), *кравѣцѣвой* (ДН, 147); б) **-ов-**: *козлового* (АД, 78), *жолтковимѣ* (86), *ноготкового* (76), *будинковоя* (КЗ, 18), *терновіе* (ДН, 175); в) **-ан-**: *ілляной* (АД, 88), *ивсѣана* (110); г) **-н-** (**-енн-**): *огненний* (ДН, 147), *всенеправедних* (КЗ, 44).

Дещо вужча в текстах пам'яток сфера альтернацій <ø ~ о>, <ø ~ е>. Вони характеризують парадигми іменників I відміни жін. роду, рідше II відміни серед. роду та іменники pluralis tantum із кінцевим сегментом основи **-к**.

Чергування <ø ~ о> супроводжує творення форм род. відмінка множ. із флексією **-ø**: *малжонок* (ВГ, 33), *сорочо(к)* (АО, 55), *примѣто(к)* (55), *жабокѣ* (ЛР, 79), *литовокѣ* (81), *малжонокѣ* (ВН, 160), *нивокѣ* (АЧ, 29), *колисок* (Сл., 217 зв.), *хусто(к)* (ВН, 7 зв.), *сано(к)* (7 зв.), *з(ъ) гѣлокѣ* (АД, 97 зв.), *з нирокѣ* (102 зв.), *шишок* (108), *ложок* (109), *квѣтокѣ* (76), *очокѣ* (80), *скурокѣ* (77), *шишокѣ*

(88).

Чергування <ø ~ e> трапляється в аналогічній позиції, засвідчене в іменниках жін. і серед. родів, основа яких закінчується сполуками приголосних звуків, і представлено в текстах такими прикладами: *сукен* (Розм., 70а), *яець* (47а), *д[е]н[е]зь* (ДН, 171), *судебь* (КЗ, 195), *капель* (АД, 106), *галець* (81), *конопель* (85), *очекь* (83), *яець* (86), *лаень* (99). Поодинокими прикладами це чергування засвідчене у формах оруд. відмінка множ. та одн.: *литовьками* (ЛР, 80), *шевцемь* (76), *кѣбкомь* (Розм., 22а).

При творенні слів чергування <ø ~ e>, <ø ~ o> виявляються активнішими, аніж <o ~ ø>, <e ~ ø>; виступають у суфіксах -**очк-**, -**ечк-** під час творення здрібнелих іменників: *мѣрочки* (ДН, 160), *галочки* (АД, 82), *косточками* (72), *хусточку* (77), *ложечки* (89); супроводжують утворення прикметників від іменних основ за допомогою суфіксів: а) -**н-**: *сердечныѧ* (ВХ, 540), *шляхетные* (ВН, 159), *литовский* (ЛР, 77), *военной* (84), *вапенной* (АД, 85), *пекельный* (86), *ганебная* (КЗ, 41), *корчемный* (196), *бороше(н)номъ* (АК, 60), *по(д)со(л)нечна* (НЛ, 99); б) -**ск-** (-**цк-**): *литовских* (ВГ, 38), *коденскому* (ВН, 150), *котеленского* (160), *любелского* (155), *литовские* (151), *московьскихъ* (ЛР, 77), *любенский* (ДН, 164), *литовский* (КЗ, 184), *шляхетскихъ* (АК, 392);

Тексти пам'яток фіксують чергування <o ~ и>, яке з'являється під час утворення прикметника *крявавы(х)* (ВН, 4 зв.) від іменникової основи за допомогою суфікса -**ав-**. Історичною причиною виникнення цього чергування у слові є занепад редукованих [ъ] та [ь]. У слові *кров* (кръвъъ) редукований [ъ] у корені перебував у сильній позиції і вокалізувався в голосний повного творення [о]; у слабкій позиції занепавав (кръвавий). Після його занепаду [р] набув складотворчих властивостей. Втрата сонорним складотворчості спричинила появу після нього [ы].

Серед чергувань голосних знаходимо й такі, які з'явилися безпосередньо на ґрунті української мови й морфологізувалися пізніше за інші. Це стосується чергування [о], [е] з [і], яке стало однією з найхарактерніших ознак української мови. Історичною причиною появи цієї альтернативи став знову ж таки занепад редукованих. У тих словах, де редукований занепавав, голосні [о], [е] в попередньому складі подовжувалися й через стадію дифтонгів переходили в [і]. Про те, що чергування <і ~ о>, <і ~ е> морфологізувалися, а не залежали від позиційних умов, свідчить той факт, що в українській мові можливе у закритому складі не тільки і, але й о.

Морфонологічні чергування голосних повного творення, які фіксуються передусім в середині іменних основ, у текстах пам'яток трапляються зрідка і в більшості випадків ще не досягають норм, пізніше характерних для нової мови. У староукраїнській мові вони перебувають на периферії морфонологічної будови.

Чергування <і ~ е> засвідчене одиничним прикладом у формі род. відмінка одн. іменника *ячмѣнь* (АД, 77). У текстах маємо: *ячменю* (АД, 77). Решта форм чергувань не засвідчує: реч – речей (ВГ, 36), корень (ВН, 161) та ін. Чергування <і ~ о>, яке в сучасній українській мові протиставляє наз. відмінок одн. чол. та жін. родів решті відмінкових форм, тексти проаналізованих пам'яток не відбивають. Так, у початковій формі маємо: *рокъ* (ВГ, 36), *войтъ* (ЛР, 87), *дворь* (ДН, 147), *дамь* (159), *конь* (158), *поть* (АД, 108), *боль* (105), *воск* (109 зв.) та ін. Звичайно, у живому мовленні зазначеного періоду альтернатива вже існувала, хоча відбиттю її на письмі заважала традиційна орфографія.

Чергування відсутнє і в займенникових формах: *мой* (ВГ, 34; ВН, 149) ~ *моего* (ВГ, 33; ВН, 149), *свой* (ДН, 147) ~ *своего* (ДН, 149; ВГ, 28; 30; ВН, 160; 151 та ін.), на яких також виразно позначився книжний вплив. У текстах Лохвицької ратуші засвідчено поряд із загальноновживаними і діалектні форми, які фіксувалися в говірках, що межували із зоною північного наріччя: *свуй* (ЛР, 82) ~ *своего* (77), *муй* (84) ~ *мого* (78); ці форми відомі також у гуцульських говірках [8, 761].

У займенниковій парадигмі чергування <е ~ о> також представлено непослідовно. У сучасній мові форма род. відмінка одн. протиставлена решті форм непрямих відмінків, у текстах пам'яток це правило діє не завжди. Так, поруч із формами *собѣ* (ЛР, 81; КЗ, 187), *собе* (ВН, 146), *тобѣ* (ЛР, 80; ДН, 175), тексти пам'яток частіше фіксують у дав. та місц. відмінках одн. *себѣ* (ДН, 148; КЗ, 187; АД, 77; МБ, 364), *тебѣ* (ДН, 176; КЗ, 44; НЛ, 84 зв.).

Появу е замість о пояснюють впливом як церковнослов'янської мови, так і певних форм давньоукраїнських говорів. Форми *тебѣ*, *себѣ*, що виникли із праслов'янських *tebe [→ тебѣ], *sebe [→ себѣ] і збереглися «як поодинокі архаїчні залишки в окремих говірках української мови», підтримувані другим південнослов'янським впливом, стали досить поширеними у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. [4, 144]. Не фіксують пам'ятки і чергування <o ~ i> в оруд. відмінку множ. іменника pluralis tantum *гроши*; маємо лише стару форму *грошми* (ВГ, 38).

Із кінця XVII ст. тексти пам'яток починають фіксувати чергування <е ~ і> в дієслівних формах 3 ос. одн. мин. часу чол. роду дієслів VIII кл. в останньому складі перед нульовим закінченням: *довѣль* (ЛР, 86), *утѣць* (88), *подѣвъ* (ДН, 160). Одиничним прикладом чергування засвідчене в дієприслівнику мин. часу *принѣши* (ДН, 175). Проте фіксуються і давні форми: *приве(з)* (НЛ, 88 зв.), *отнесль* (ВН, 159), *звел*

(ЛР, 80), *внесь* (ВГ, 30). Текст пам'ятки ділового стилю (ДН) засвідчує написання *понюсл* (148), *привюв* (174) із діалектним чергуванням голосних у зазначеній позиції.

Поодинокими прикладами чергування голосних у словозмінних парадигмах дієслова представлене у префіксах: *розотри* (АД, 84), *зотри* (83) – *збереши* (79), *розибю* (НЛ, 103 зв.). Приклади підтверджують правило морфологічного розподілу варіантів у префіксах, за яким перед дзвінким приголосним завжди виступає вокалізований варіант префікса, а якщо наступний приголосний глухий, то вокалізований варіант вживається за наявності в корені чергування повноголосого й неповноголосого варіантів [2, 6].

Отже, у староукраїнській мові чергування голосних більшою мірою являли собою подальший розвиток чергувань давніх епох – індоєвропейської та праслов'янської й відразу були носіями граматичних значень. Щоправда, найдавніші чергування (<a ~ y>, <i ~ и>, <i ~ a>, <o ~ a>, <e ~ o>, <и ~ ø>, <e ~ ø>) охоплювали незначну кількість слів і траплялися рідше, тоді як новіші характеризувалися продуктивністю та регулярністю.

Найпродуктивнішим типом варіювання голосних у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. виявилися чергування <o ~ ø>, <e ~ ø> та <ø ~ o>, <ø ~ e>. Саме вони брали участь у формуванні найважливіших граматичних опозицій у межах як словозміни, так і словотвору. Зокрема, зазначений вид чергувань найчастіше фіксується в іменній словозміні та іменниковому і прикметниковому словотворі.

Типові для української мови альтернативі <o ~ i> та <e ~ i> характеризують у текстах пам'яток іменну та дієслівну словозміни, тоді як у формах словотвору не фіксуються. Вони ще відмінні від норм нової доби. На їхній реалізації часто позначаються діалектні, іншомовні впливи, несталість тогочасної орфографічної системи.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

АД – Лікарський poradnik «Аптека домова» за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, ш. ДА/905л; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422. **АО** – Акти села Одрехови. – К.: Наук. думка, 1970. – 260 с.; **АЧ** - Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, XVII – XVIIIст.; **ВГ** – Волинські грамоти XVI ст. / Підгот. до вид. В.Задорожний та А.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.; **ВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981; **ВХ** – «Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ» А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, ш. Кир.59; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **КЗ** – Зиновій Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971; **ЛР** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. О.Маштабей, Б.Самійленко, Б.Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986; **МБ** – Драма «М[и]л[о]сть Б[о]жая», список I пол. XVIII ст. **НЛ** – «Ніжинський літопис», повісті, легенди та ін, XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. Ніж. 34; **Розм.** – Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису. Збер. в НБУ; **Сп.2** – Співаник, I пол. XVIII ст.; **Ув** – Вірші зі зб-ки, укладеної «въ ключу Уманскомъ», ост. чверть XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков : Чередования. Именные основы. – М.: Изд-во АН СССР, 1974. – 350 с. **2.** Зализняк А.А. Беглые гласные в современном русском словоизменении // Русский язык в национальной школе. – 1963. – № 5. – С. 3 – 16. **3.** Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. – Братислава: Изд-во САН, 1954. – Ч. 1. – 386 с.; 1960. – Ч. 2. – 577 с. **4.** Історія української мови : Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с. **5.** Касевич В.Б. Морфологія. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 160 с. **6.** Мейе А. Общеславянский язык. – Перев. с франц. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 491 с. **7.** Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М.: Наука. Школа «Ярк», 1999. – 275 с. **8.** Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – XII, 1054 с.